

Mühazirə №16

Mövzu:Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr

Plan:

16.1.Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr;

16.2.Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr və onların tərkib hissələri;

16.3.Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr və onların tərkib hissələri.

16.1.Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr

Mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi,daha çox tərkibdən də ibarət ola bilər.Tərkib hissələrinin sayından asılı olmayaraq bu tərkib hissələr iki qütbə birləşir.Yəni ya tabesiz,ya da tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gətirir.Mürəkkəb cümlə ümumən üç cür quruluş xüsusiyyətinə malik olur:1.Tərkib hissələri sadə quruluşlu olanlar;2.Tərkib hissələrinin bir qismi sadə,digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar;3.Hər iki tərkib hissəsi mürəkkəb quruluşlu olanlar.

Bu xüsusiyyətlər eyni dərəcədə həm tabesiz,həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir.Ona görə də dilimizdə həm tabesiz,həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin qarışıq tipi yaranır.

16.2.Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr və onların tərkib hissələri

Tabesiz mürəkkəb cümlələr,adətən,iki sadə tərkib hissədən ibarət olur.Məsələn:*Bir güllə atıldı,Məşədi Cahangir çinar kimi yerə sərildi.(M.C)*

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələr üç sadə cümlədən də ibarət ola bilər.Məsələn:*Ananın mülayim siması ciddi bir vəziyyət alar,arvadı Fəridənin üzünə xəfif bir sarılıq qonar,qara ləkələri bir əndişə və vahimə ilə tez-tez hərəkət edər.(M.İ);Bütün bu müddətdə nə Zərifə əlini pianinodan çəkdi,nə Güllü dinləmək həvəsindən düşdü,nə də Əlikram yuyunmaqdan doydı.(B.B)*

Tabesiz mürəkkəb cümlə dörd sadə cümlədən də qurula bilər.Məsələn:*Xoruzlar banladı,toyuqlar tordan töküldü,qapılarda mal-qara mələşməyə başladı,ancaq o oyanmadı. (İ.Ş)*

Tabesiz mürəkkəb cümlə beş sadə cümlədən də ibarət ola bilər.Məsələn:*Artıq qıçlarım əsir,başım gicəllənir,gözlərim qaralır,dizlərim taqətdən düşür,ürəyim zəifləyirdi.(B.B)*

Belə cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlənin nisbətən sadə və qütbləşməyən quruluşlarıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşda da işlənə bilər.

Səbəb-nəticə, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr adətən iki tərkibdən ibarət olur. Zaman, ardıcılıq əlaqəli, yəni sadalama yolu ilə tələffüz edilən birləşdirmə əlaqəli cümlələr daha çox tərkib hissədən ibarət olur. Məsələn: *Göy guruldayır, ildırım şaxıyır, hava bərk tutulur.* (Ə.H); *Züleyxa ürəklə danışır, Bilal diqqətlə qulaq asır, sərinlik otağa dolub oturanlara ləzzət verirdi.* (Ə.V)

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr aşağıdakı şəkildə formalaşır:

1. Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri (və ya bir qismi) sadə quruluşlu, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Müharibəni üçüncü ili tamam oldu, ancaq Mövsümün yeri bilinmədi ki, ailəsi bir təsəlli tapa.* (Ə.V); *Ət, yağ qurtarır, diyi torbası yarıya enir, toyuqların sümükləri zibil yeşiyinə tökülür, ağ lavaşların sayı o qədər azalır ki, birini götürəndə boş süfrə görünürdü.* (Ə.V)

2. Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri sadə, digəri yenə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məsələn: *Barmağı üzüyə ilişəndə gözləri iriləndi, utanıb əlimi çəkmək istədim, buraxmadı.* (B.B)

3. Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin hər ikisi tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *İstəyirdim ki, şəhərə gedəm, amma xəbər gəldi ki, sən qayıdırsan.*

4. Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin hər ikisi yenə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məsələn: *Bu səslə bərabər gah yaz gəlir, çiçəklər açır, quşlar doğma yuvalarına qayıdır, gah payız düşür, xəzün yarpaqları yerə tökülür, quşlar uçub isti ölkələrə gedirlər.*

5. Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Məsələn: *Müayinə elədik, həkimlər bu qənaətə gəldilər ki, yüz canı olsa da, sağalmaz.*

16.3. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr və onların tərkib hissələri

Tabeli mürəkkəb cümlələr iki tərkibdən ibarət olduğu kimi, çox tərkibdən də ibarət olur. Adətən, budaq cümlələr hesabına mürəkkəbləşir və çoxbudaqlı tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Tabeli mürəkkəb cümlə adi halda iki tərkibdən, yəni baş və budaq cümlədən ibarət olur. Bağlayıcı vasitələrdən asılı olaraq gah baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, gah da əksinə qurulur. Məsələn: *Bu yerlər mənim gorgahumdur, çünki anam mənim həsrətimi burada çəkib.* (Ə.V); *Mən səkkiz yaşında idim, atam vəfat etdi.* (Ə.V) Bu cümlələrdən birincisində baş cümlə, ikincisində isə budaq cümlə əvvəl işlənmişdir.

Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı quruluşda olur:

1. Baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Bu gün büsbütün inandım ki, Xıdırın kərəntisi iti, qolu güclü, ürəyi alovludur. (Ə.V); Orası doğrudur ki, gəlin qayınanadan gileyli, qayınana gəлиндən narazı olur. (M.C)*

2. Bəzən baş cümlə sadə, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Üzündən bəllidir ki, yaşı az olsa da, ömrünün çoxu gedibdir. (M.İ); Qaçay başa düşdü ki, əgər atası sevinirsə, onun qəlbinin illərlə qaranlıq qalan guşəsində nəsə bir işıq doğubdur. (İ.M); Atalar var ki, on ildir ki, aylarla Bakıya ayaq döyür. (Ə.V)*

3. Bəzən baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə paralel və ya tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məsələn: *Can yandırdınmi, İslam yolunda iş gördünmi, nəsilbənəsil yeyəcəksən. (M.C); Bilirdi ki, bu qala onun ata yurdu Qarabağdan çox-çox uzaqda, Azərbaycanın o biri başındadır və bu qalanı indiki naxçıvanlıların əcdadlarının əcdadları tikiblər. (İ.M)*

4. Budaq cümlə sadə quruluşlu, baş cümlə mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məsələn: *Çinarlı kolxozuna gələndə İmranın əli çalır, ayağı oynayırdı, çünki, quyruğa cummuşdu. (Ə.V); Elə ki kənddən göndərilən şey qurtarır, qardaşının münasibəti dəyişir, qardaş arvadının üz-gözündən zəhər tökülür. (Ə.V)*

5. Bəzən baş cümlə tabesiz, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məsələn: *Bircə şərti vardır və deyir ki, qız uşağı gecə, tamaşadan sonra kəndə qayıda bilməz, ona görə də gərək hər dəfə onu maşınla gətirəsiniz. (S.R)*

6. Bəzən həm baş cümlə, həm də budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məs.: *Söz yox, o kəsin ki bu əhvalatdan xəbəri yoxdur, mənim sözlərimə inanmayacaq, çünki, doğrudan da, eşşəyin itməkliyi elə bir təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qəbibə əhvalat da çıxsın. (C.M)*

7. Bəzən baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə paralel budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Məsələn: *Keçən ay komsomol iclasında onu xəbərdan etmişdilər ki, əgər öz üzərində çalışmasa, yoldaşları ilə rəftarını dəyişməsə, komsomol sıralarından çıxarılaçaqdır. (S.R)*

8. Bəzən budaq cümlə daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Məsələn: *Mənim dediyim odur ki, adam olmaq üçün danışmaq azdır, çünki qramafon da danışır, amma adam deyil. (İ.M); Güldəstə başa düşdü ki, qardaşı cavab tapmaqda çətinlik çəkir, başa düşdü ki, indi bu söhbətin, bu şikayətin məqamı deyil. (İ.M)*

9. Bəzən budaq cümlənin özünün baş cümləsi olsa da, həmin budaq cümlə digər bir budaq cümlə üçün baş cümlə rolunda olur. Məsələn: *Umud gördü ki, onlar yan-yanaya dayanıb elə qışqırırlar ki, səsləri sahənin o başında eşidilir. (İ.M)*

10. Tabeli mürəkkəb cümlənin birinci komponenti (baş cümlə) və ikinci komponenti (budaq cümlə) birləşərək üçüncü komponentin (cümlənin) baş cümləsi olur. Məsələn: *Biz yaxşı bilirik ki, sənətlərin ümdəsi ədəbiyyatdır, çünki heç bir sənət növü ədəbiyyat qədər idrak və təsvir qüdrətinə malik deyil. ("Azərbaycan" jurnalı); İndi mənim yadımda deyil ki, mən kağızı necə oxudum, çünki gözlərimi toz bürümüşdü. (CM)*

11. Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci (baş) və üçüncü (budaq) komponenti tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır və birinci komponentin budaq cümləsi olur. Məs.: *Bir nəfərdən xəbər tutdum ki, Qazax mahalında bəyin ilxısında "Dilboz" nəslindən bir at var ki, dünyanın yarısına dəyər. (Ə.H); Güləbətin yaxşı bilirdi ki, xanım ancaq o zaman qolunu çirmələ deyir ki, ağır bir iş görmək lazımdır.*

12. Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci (baş) və üçüncü (budaq) komponentləri tabelilik yolu ilə bağlanır və birinci komponentin baş cümləsi olur. Məsələn: *Üstünlüyün öz tərəfində olduğunu hiss edirdimsə də, etiraf etməliyəm ki, bəzən məndə şübhələr də doğurdu. (G.H); Əgər bu dduyğu və hislər olmazsa, onda biz bir-birimizi elə unudaraıq ki, elə bil dünyaya heç gəlməmişik. (R)*

13. Tabeli mürəkkəb cümlənin birinci və ikinci (baş cümlə) komponentləri tabelilik yolu ilə bağlanır və üçüncü komponentin baş cümləsi olur. Məsələn: *Onsuz yaşamaq mənim üçün nə qədər çətin olsa da, həyatdan getmək istəmirəm, çünki bu mənim tərəfindən namərdlik olar. (İ.Ə); Əgər uşaq olmasaydı, İbrahim Laləni çoxdan boşamışdı, çünki xasiyyətləri heç tutmurdu.*

14. Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci (budaq) və üçüncü (baş) komponentləri tabelilik yolu ilə bağlanır və birinci cümlənin budaq cümləsi vəzifəsində olur. Məsələn: *Özüm də hiss edirəm ki, danışib ürəyimi boşaltmasam, hər şeyi etiraf etməsəm, heç zaman, bəlkə də, ömrüm boyu sakitləşə bilməyəcəyəm. (B.B); Sən başa düş ki, su düşsə də, bünövrəyə təsir etməmişdir. (M.C)*

15. Tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci (budaq) və üçüncü (baş) komponentləri tabelilik yolu ilə bağlanır və birinci komponentik baş cümləsi olur. Məsələn: *Vaxtında gəlsən, tapşırsalar da, əvvəlki yerini tuta bilməyəcəksən. (S.R); Əgər mən olmasaydım, lap bu dünyanın bütün buxalterlərini yığıb töksəydin, yenə də baş tapa bilməzdin. (S.R)*

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017

2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı, 2007

3. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2010

